

A FORRADALOM

Az itt közölt szöveget a szerző a San Francisco-i történész kongresszusra (1975) készítette. Egy kivételével elhagytuk a cikk lábjegyzeteit, amelyek a szöveghez viszonyítva másodrendű megjegyzéseket és utalásokat tartalmaznak.

A „mozgalmas, rendezetlen” és kétségkívül rendkívül gyorsan bővülő témát vizsgálva Zagorin (1973, 28–29) megjegyezte, hogy a forradalom problematikája három módon közelíthető meg. Gyakorlatilag minden, amit a forradalmakról tudunk, az egyes specifikus forradalmak vizsgálatának eredménye. Mindazok, akik összehasonlító vizsgálatokat folytatnak vagy általános értelmező forradalomelméletet próbálnak találni, csaknem teljes mértékig az első megközelítési mód képviselőire támaszkodnak. Nem tehetünk itt kísérletet arra, hogy áttekintsük a komoly történeti kutatást motiváló egyes forradalmak hatalmas irodalmát, három megjegyzést fűzünk azonban e történeti irodalom, valamint az összehasonlító és általános kutatómunka kapcsolatához.

Először is azokról a forradalmakról rendelkezünk bőséges és komoly irodalommal, amelyeket a kortársak rendkívüli és nagyhatású megmozdulásoknak tartottak – lásd az olyan „nagy forradalmakat”, mint pl. a francia, az orosz és a kínai – valamint azokról, amelyeket a maguk korában analógiás alapon vissza- vagy előretekintve egy csoportba soroltak velük. Többet tudunk az itáliai Bourbon-ellenes felkelésekről, mint a spanyolországi karlista háborúkról.

Másodszor, mivel a „nagy forradalmak” de facto meghatározták a többi kritériumait, alapos hatást gyakoroltak a történetírásra. Hatottak – előretekintve – a forradalmárookra, ellenforradalmárookra és társadalomtudósokra, visszatekintve pedig a forradalom résztvevőire és történészeire. Egyszóval analitikus modellt szolgáltattak. 1799-től kezdve a forradalmakban a jakobinizmus, thermidor és Bonaparte analógiáit keresték (Brinton 1938; Bahne 1967, 74–76, Cordova 1972, 92), 1917 után az „októberi” típusú hatalomátvételt, a bolsevik típusú szervezett pártokat, stb. A kínai és néhány gyarmati forradalom ráirányította a figyelmet a parasztokra és az

elhúzódó gerillaharcok hatalomhoz való közelítésére, ami alig szerepelt az elemzésekben a II. világháború előtt (ld. a Brintonnál a parasztoknak szentelt egyetlen oldalt, 1965. kiad. 59–60.).

Sőt, mi több, az analitikus modelleket is a forradalmak közötti önkényes szelektálás eredményeként alkották meg, aszerint, hogy mely forradalmak tartoztak bele az elemző szellemi világába. A forradalmi átalakulás kínai hagyománya nem szerepelt a nyugati elemzésekben, bár Maora nyilvánvalóan hatással volt (Schram 1966, 127–8; Schram 1969, Mao Ce Tung III. 73–76). A mexikói forradalomról sem vett tudomást a világ. Az elméletet és a gyakorlatot – időlegesen – jobban befolyásolták a kisebb, de nemzetközileg „szembetűnőbb” kubai események 1956–59-ben. Nincs rá hivatkozás Debray nagyhatású értekezésében sem (Debray 1967).

Harmadszor: a forradalmak történetírása nagyon egyenetlen minőségi- és mennyiségileg egyaránt, így egyenetlen az összehasonlítás és általánosítás alapja is. Ritka az olyan ideális forradalom, amely megfelelően és hozzáférhetően dokumentált, amelyet már hosszú időn át, kéréltlen tanulmányoztak és amely kellőképpen függetlenedett a korunkbeli állami és közvéleményben felkavart szenvedélyektől ahhoz, hogy megszabaduljon azok nyomásától. Ezért a francia forradalom marad az a modell, amely felé – a történetírás szemszögéből nézve – minden más forradalom törekszik. Az idő talán kiküszöböli a három legnagyobb akadályt a történész útból: a nemzet életét alakító események körüli mítoszokkal teli közvéleményt, a történelmi múlt bizonyos (nem mindig változatlan) értelmezése iránt elkötelezett államhatalmat és politikát, és a forradalom megtörténte valamint a szenvedélyektől mentes, bár akkor is elkötelezett történeti elemzés lehetősége közötti nem csökkenthető, s néha egész nagy időkülönbséget. Mivel a napjaink elemzéseinek alapot szolgáltató oly sok forradalom még sokunk életében zajlott le, ez utóbbi tényező nem elhanyagolható.

Röviden: a kiterjedt összehasonlító tanulmányok nem összehasonlítható ismeretekre, nem az összevethetőség kielégítő ismérvein nyugszanak.

A jelen ismertetés nem a szakterület áttekintése, még kevésbé bibliográfiai útmutatója. A továbbiakban a forradalmakkal különösen mint a nagy történelmi egész átalakulásainak egyes epizódjaival foglalkozunk, például mint rendszerek szétszakadásával a növekvő feszültség hatására, valamint az ilyen típusú törés következményeivel, de nem kifejezetten a lázadással vagy felkeléssel és még kevésbé a forradalmi mozgalommal mint olyannal. A mai teoretikusok többségével ellentétben nem tartom a forradalom helyes megközelítésének azt a kérdésfeltevést, hogy „miért lázad az ember” (Gurr

1970) vagy „mikor és miért láznak fel az emberek” (Davies 1971). Az „erőszak” kérdését – amit általában úgyis rosszul határoznak meg (Hobsbawm 1973, 21. fejezet, Hobsbawm 1974, 378–79) – mellőzik mint érdektelent, bár elismerik, hogy elválaszthatatlan a forradalomtól.

A forradalmak hosszú vagy rövid távra visszanyúló okai, melyek az utóbbi időben lekötötték az elméleti szakemberek és a gyakorló politikusok figyelmét (akár előre jelezni és elkerülni, akár biztosítani akarták a forradalmat), messze nem merítik ki az érdeklődést. Én a következmények eddig elhanyagolt problémáját szeretném hangsúlyozni. A jelen értekezés tehát szeretne kiemelni bizonyos fonalakat a történeti viták szövevényéből és nem törekszik arra, hogy akár átfogó, akár kiegyensúlyozott legyen. A szerző megközelítési módja kiderül majd a szövegből, de a tisztánlátás kedvéért három pontot előre ki kell emelni. 1. A forradalmakat nem ésszerű elválasztani azoktól az adott történelmi korszakoktól, amikor végbementek. 2. A forradalmak tanulmányozása sohasem független a szerző politikai elkötelezettségétől (beleértve a jelen szerzőt is). 3. Kifejezetten történetitlennek tartom annak a nézetnek bármelyik változatát, miszerint „a forradalom mindig elkerülhető, ha a politikai szervezet realizálhatja teremtő potenciálját” (Chalmers Johson, idézi Stone 1972, 14).

II.

Nincs értelme hosszasan tárgyalni a társadalomtudósok által adott számtalan forradalommeghatározást, bár az alapfeltételezések elemzése esetleg hasznos lehetne (pl. a társadalmi egyensúly mint az a norma, amitől a forradalom eltér – C. Johnson 1964, 1968; az organikus hipotézis, amely a forradalom mint „láz” metaforája mögött húzódik meg – Szorokin 1925, III. 403; Brinton 1938, akit bírál Dahrendorf 1961, Eckstein 1965, Wertheim 1974, 176–7; stb.). A társadalomtudomány meghatározásai egyrészt nem reálisak, másrészt általában feltételezik a forradalmak egyetemes osztályának létét (vagy az egyetlen ideális forradalomtípust), s az ehhez való tartozás kritériumait keresik. A meghatározás lehet olyan tág, hogy semmi érdemlegeset nem mond a tényleges forradalmakról. A jobbik esetben megálapítja, hogy a történelmi átalakulás egyaránt tartalmaz töréseket és folyamatosságot; a rosszabbik esetben pedig a szót minden jelentősebb, az átlagnál gyorsabban lezajló változás szinonímjaként használja.* Másrészt a legtöbbször által forradalomként felfogott jelenségek összességéből való önké-

*A fogalom pusztán metaforikus vagy retorikai használatával nem foglalkozunk.

nyes válogatás sem célravezető a történész számára, bár azt az illúziót keltetheti, hogy a forradalmi jelenségek kvantifikálhatók, összevethetők és viszonyíthatók, mégpedig nem hétköznapi módon, hanem „tudományos alapon”. A szelekció egyszerre vezethet a következő két meghatározáshoz: „a forradalom változás, melyet egyaránt jellemez az erőszak mint eszköz és a célok meghatározható köre mint végcél” (Zagorin 1973, 27) és „a társadalom szerkezetében rövid idő alatt bekövetkezett alapvető változás” (Galtung: Jänicke szerk. 1973, 121). A két formulában pusztán a „változás” szó a közös. Mielőtt belemélyednénk érényeikbe, hibáik rögtön szembetűnnek. Zagorin alapján nem tudnánk megkülönböztetni a mexikói forradalmat az 1973-as chilei puccstól, míg Galtung meghatározása alapján nem lehet különbséget tenni az orosz forradalom és a rabszolgaság eltörlése következtében történt jamaicai társadalmi változások között. Az ilyen tágabb vagy szűkebb meghatározások azt feltételezik, hogy a fogalom időtől és tértől függetlenül, egyetemesen alkalmazható.

Ennek a felfogásnak megvannak az ellenzői is. Geoss és Tamchina (1974, 11. és kv. old.), valamint az olyan tényfeltáró művek, mint Moore 1966-os munkája az iparosítás felé való átmenet korszakára szűkítik a jelenséget, azaz a „neuzeitliche Revolutionsbegriff”, az újkori forradalomfogalom által takart korszakra (Griewank 1973, Koselleck 1969), és – Smittel szemben (Forster és Greene 1970, 1. fejezet) – megtagadják a forradalom nevet a németalföldi felkeléstől. (Még szűkebben értelmezi a fogalmat Baumann 1971.) Egy kevésbé szélsőséges felfogás legalább két időszakra bontaná a jelenséget: a „modern forradalmak” korára, ami a „nagy átalakulás” (Polanyi 1944) – talán lezárult, talán még nem lezárult – korszakához tartozik, valamint a társadalmi–politikai változások egy kevésbé messzire nyúló változatára, amely szintén megtalálható a korábbi korszakokban. Az a kísérlet, hogy messze a múltba visszavetítsük a „rendszermegdőntő” forradalmakat feltétlenül zátonyra fut. Tanúsítja ezt az attól a történetesen Marx és Lenin által sem támogatott nézettől való elfordulás, hogy a klasszikus antikvitásból a feudalizmusba való átmenet egy „rabszolgaforradalom” következménye volt. (A dogmává merevedett felfogást ld. Kuusinen szerk. 1961, 158, a tőle való eltávolodást pedig ld. E.N. Staermann: Kossok szerk. 1971, 19. és köv. old.) Ennek ellenére van, ahol hasznos lehet a kifejezés (Heuss 1973.).

A történészek mindkét esetben előnyben részesítik a leíró vagy szintetizáló meghatározásokat, mint pl. ahogy Griewank összegezte a „forradalom” jelentését (Griewank 21–22):

„Mostanáig a „forradalom” szót egyértelműen csak bizonyos egész

alkotó történelmi jelenségekre alkalmazták, amelyekben három vonás egyesül. *Először* is olyan folyamatok, amelyek egyszerre erőszakkal járnak és hirtelen megrázkódtatásként jelentkeznek – áttörnek vagy megdöntenek valamit, különösen ami az állam és a jog intézményeiben bekövetkezett változásokat illeti. *Másodszor* társadalmi tartalmuk van, amely a csoportok és tömegek mozgalmában jelentkezik, általában ezek nyílt ellenálló tevékenységeként. *Végül* szellemi téren van egy programadó eszméje vagy ideológiája, amely pozitív célokat tűz ki a megújulás, továbbfejlődés vagy az emberiség haladása érdekében.”

Meg kell említeni a tömegek mobilizálásának mozzanatát, amely nélkül kevés történész ismerne el forradalomnak egy megmozdulást. Az ilyen típusú meghatározás diagnosztikai értékű, a forradalmat szindrómaként fogja fel, mely szimptómák *kombinációja* alapján ismerhető fel, nem pedig egy vagy több szimptóma független jelentkezése alapján. Segít ez a meghatározás abban is, hogy elkülönítsük azokat a forradalmakat, amelyeknek a jellegeről legtöbbször alapvető egyetértés uralkodik és azokat (mint pl. a náci korszak Németországában lezajlott változások), amelyeket nem ismernek el általánosan forradalomként. A meghatározás analitikai értéke viszont kicsi és arra sem elegendő, hogy leírja az iparosodott világba való átmenet során lejátszódó speciálisan „modern” forradalmakat, nem is említve ezek specifikusabb szakaszait.

Bármilyen korlátozott is a szintetizáló típusú meghatározás, figyelembe veszi a forradalom alapvető kettősségét a történész szempontjából, ami nem más, mint két összefonódó, de eléggé eltérő típusú jelenség. Egy eseményorról van szó, melyet általában a „felkeléssel” társítanak és amely képes a hatalmat kivenni a régi rendszer kezéből s átruházni az új rendszerre – bár nem minden forradalom éri el a hatalomátvételt. Általában epizódok egymásutánjából állnak, s ezek napokban („les trois glorieuses”, „tíz nap, amely megrengette a világot”), hónapokban („Február”, „Október”), években (1789–99) vagy akár évtizedekben mérhetőek (pl. Kínában 1911–1949). Ha a forradalmi folyamatot „restaurációk” vagy más váratlan, hirtelen fordulatok szakítják meg, az időtartam még hosszabb lehet, mint ahogy valóban az is, ha a beteljesülés időpontjának nem a régi rendszer tényleges összeomlását és a hatalomnak a mindenkori győztesek kezébe való átkerülését tekintjük, hanem keresünk egy alkalmas pontot a „rég rendszer válságában” a bukás előtt és egyet abban az időszakban, amikor az átmeneti uralom zűrzavara utat enged az új és meglehetősen állandó viszonyoknak, azaz amikor a „revolúció” új „evolúcióvá” fejlődik. (Ld. a címet Cline 1962.) Ez pedig általában a hatalomátvétel után bizonyos idővel következik be.

Bár ezek a „forradalmi korszakok” hosszantartók lehetnek, meg kell őket különböztetnünk azoktól a történelmi makrojelenségektől, amelyekbe beleágyazódnak, amilyen pl. a prekapitalista társadalmakból a kapitalista társadalmakba való átmenet. A történészeket érdeklő forradalmak e két jelenségtípus találkozásánál helyezkednek el. Nem valószínű, hogy forradalmaknak tekintenék őket, ha nem járnának a hatalomátvétel jellegzetes lehetőségével. Másrészt ha legtöbbünk nem tekintené a jelenség szempontjából lényegesnek a történeti átalakulás hátterét, kontextusát, a forradalmak összehasonlító történetírása nem ment volna el a legnagyobb név szerint ismert eseménycsoport, a 19. századi Latin-Amerika 115 sikeres forradalmának legtöbbje mellett. (Lieuwen 1961, 21. Léteznek más becslések is.) Sok politikai rendszer időszakonként termel ki válságokat legalábbis az uralkodó elit köreiből pl. azért, mert hiányzik a hivatal átadásának egyszerű és mindig működőképes mechanizmusa, ami egy nő vagy egy kiskorú trónöröklése esetén csaknem automatikusan alkalmat teremt a konfliktusra egyes örökletes monarchiákban vagy pl. az ekvádori elnöki poszt esetében. A forradalom történetírói ezeket a konfliktusokat figyelmen kívül hagyják, ha nem vezetnek másra néhány drámai epizódnál az illető nemzet történetében, mint ahogy a 16. századi Angliában is történt. Akkor azonban nem, ha a katalizátor szerepét töltik be messzebbre nyúló változások kiváltóiként, mint pl. a 16. századi Skóciában.

Ha elhanyagoljuk a történelmi átalakulások hátterét, összefüggéseit, olyan statikus ellentétpárokra alapuló elemzéseket kapunk, mint pl. a „belső béke/belső háború” (Eckstein 1965), „erőszak/erőszakmentesség” (Zagorin/1973) vagy általánosabban fogalmazva „társadalmi működésképtelenség” stb. Ezek egyrészt nem magyarázzák meg, hogy miért változott meg a régi rendszerek magatartása a forradalommal szemben 1789 után (Sorel I. 53. és köv. old., 543. és köv. old.), másrészt azt sem, hogy mi a különbség az 1917-es forradalmak és I. Pál cár 1801-es meggyilkolása között. Így azután végül már nem is a forradalmat vizsgáljuk, hanem egy szűkebb jelenséget, mint pl. mondjuk a „felkelést” (bár általában ezt is összefüggésbe hozzák vele).

Másrészt akárhogy is definiáljuk a történeti átalakulás makrojelenségét, az nem azonos a tényleges forradalom mikrojelenségével és – ha nem nagyon általánosan fogalmazzunk – azt nem is foglalja értelmileg magába. Marx nyomán – aki a leghasználhatóbb útmutatást adta erre vonatkozóan – a makrojelenséget „a társadalmi forradalom korszakának” nevezhetjük (Marx 1859). Marxnak az olyan korszakokról adott elemzése, „mikor a társadalom termelőerői összeütközésbe kerülnek a fennálló termelési viszonyokkal”

nagy területekre vonatkoztatható, bár a termelési rendszeren értendő maximális régiót (azaz a kapitalista viszonyok között a kapitalista „világgazdaságot”) hamarabb meg lehet határozni, mint az ilyen korszakok kisebb egységeit.

Ha elfogadjuk ezt a fajta elemzést, elismerjük, hogy bizonyos időszakokként elkerülhetetlen a hirtelen és gyökeres történelmi átalakulás bizonyos formája és ezért az emberi akarattól független történelmi erők valamilyen módon „széttörik a régi rendszer kereteit”. Ezt a nézetet nemcsak a marxisták vallják, hanem a francia forradalom óta a legtöbb konzervatív (sőt ellenforradalmi) gondolat alapjául is szolgált, ideértve a „modernizálás-elmélet” címszó alá tartozó sok elméletet is. (Az ellenforradalmat, mint a forradalom helyettesítőjét ld. Griewank X; Mayer (1971) alábecsüli az ellenforradalom illetén aspektusát; ennek dialektikus viszonyát a forradalom-elemzéssel ld. Couco életútjában és írásaiban (Couco 1929), Gramscinál való alkalmazását a „passzív forradalom” vizsgálatában ld. Gramsci 1971, 59, 106. és köv. old. Komoly ellenforradalmi érvelés a „modernizálás” jegyében Huntington 1968.)

Akárhogy is van, a társadalmi forradalom ebben az értelemben, s a hatalom felkelés útján való megszerzésének bármely egyedi formája különösen, csak egyik megjelenési módja az ilyenfajta változásnak, bár megemlíthetjük, hogy 1789 óta a forradalommal szembeni alternatíva általában másodrendű szerepet játszott, amennyiben ehhez szükség lehet a forradalmi átalakulás egy korábbi modelljére (Moore 414), vagy amennyiben ezáltal kísérlik meg elkerülni a forradalom némely következményét oly módon, hogy más úton hozzák létre a szükséges változásokat.

Bár mindkét álláspont valószínűleg erős érzelmi ellenállást fog kiváltani, nem nagyon vitatható, hogy bizonyos funkcionálisan forradalmi változások elkerülhetetlenek voltak, néhány valódi forradalom viszont elkerülhető, mint ahogy el is kerültek ezeket a 16. század óta eltelt idő alatt (Moore 1966). Megjegyezhetjük, hogy míg Marx hajlamos volt alapvető és szükség-szerű változásokat a kapitalista fejlődésről általa adott általános elemzés alapján meghatározni (pl. a „kizsákmányolók kisajátítása”), csak fenntartással hirdette az erőszakkal párosult forradalom elvét – elismerte a békés átalakulás lehetőségét bizonyos országokban (Marek 1966, 125. és köv. old.) – és amennyiben vallotta, konkrét politikai helyzetelemzésre támaszkodott, nem pedig csak egyszerűen következtetett a „társadalmi forradalom korszakainak” előfordulásából. Az, hogy a tulajdonviszonyok bizonyos típusának és a hozzá tartozó uralkodó csoportoknak el kell-e tűnniük, más hangsúllyal

feltett kérdés, mint az, hogy pl. az uralkodó osztályok hajlamosak-e ellenállni a megdöntésükre tett kísérleteknek, vagy képesek-e erre. A kérdésfeltevés e két sorrendjét nem szabad összekeverni.

A helyszűke nem teszi lehetővé e téma hosszas tárgyalását. Három kiegészítő megjegyzést azonban kell még tennem. 1. A „társadalmi forradalom” egy olyan korszaka, amikor nem zajlik le jónéhány tényleges és alapvetően jelentős forradalom, elméletileg is nehezen elképzelhető és a legnagyobb mértékben hihetetlen 1776 óta a történelmi krónika fényében. 2. Az ilyen korszakokban még a forradalom alternatíváinak vagy pótlékainak is – Tocqueville szavaival – az „átalakulást” és nem a társadalom „módosítását” kell célul tűzniük (Tocqueville 1861, I. 423). Olyan hathatós és radikális változásokat kell végrehajtaniuk, amelyek legalábbis 1776 óta általában forradalmi körülmények között mentek végbe, néha pedig – mint Németországban – részben a forradalmakkal karöltve. 3. Ezeknek az átalakulásoknak a forradalmi vagy más úton való véghezvitele meglehetősen eltérő társadalmi-gazdasági és politikai eredményekre vezet, s a különböző variánsokkal kezd már foglalkozni a kutatás (Moore 1966). Ezeket itt mi nem tárgyaljuk.

III.

Eltekintve attól, hogy a forradalmak általános vonása a történelmi fejlődésben bekövetkezett törés, a konkrét forradalmak egyben olyan epizódok is, ahol emberek csoportjai meghatározott célokat kívánnak elérni, akármik is legyenek cselekvésük okai és motívumai vagy akármilyen – elkerülhetetlen – különbség is legyen szándékaik és cselekvésük eredménye között. Egyaránt tartoznak a politika birodalmába és abba a szférába, ahol a politikai döntéseknek nincs jelentőségük. A tudatos cselekvés és döntéshozatal momentumát nem lehet kihagyni a vizsgálódásból, bár a forradalom, főleg pedig az ellenforradalom stratégiái viszont (talán azért, mert nagyobb hatalom van a kezükben) hajlamosak ennek szerepét túlértékelni. Ahogy az események megmutatták, egy forradalom kitörésének megakadályozása 1965-ben a Dominikai Köztársaságban nem bizonyította, hogy ugyanígy sikerül majd irányítani az eseményeket Vietnámban. Ez vonatkozik az egyén szerepére is. Az a tény, hogy Lenint nem lehet kihagyni 1917 történetéből egyszerű redukciós hipotézissel vagy bármi más módon, nem szabad hogy tápot adjon az októberi forradalomban játszott személyes szerepét ma már hagyományosan felnagyító túlzásoknak.

A történelmet az emberek cselekedetei formálják, választásaik tudato-

sak és esetleg jelentősek lehetnek. Ennek ellenére a legnagyobb forradalmi stratégia, Lenin is világosan tudatában volt annak, hogy a forradalmak alatt az előre megtervezett cselekvés kiszámíthatatlan, ellenőrizhetetlen erők közepette megy végbe. A tényleges helyzet annyira meghatározott lehet, hogy nem nagyon marad más választás, mint az, hogy sikerül vagy nem a „helyes” döntést meghozni. Sokszor még ez a választási lehetőség sem adott. Sőt, maguk a forradalmak bizonyos értelemben „természeti jelenségek” már csak azért is, mert miközben lejátszódnak, tömegek mobilizálódnak s olyan intézmények, hagyományok és politikai erők dőlnek meg, söpörtetnek el, amelyek normális körülmények között korlátok közé szorítják az eseményeket. A forradalomnak ezt az irányíthatatlanságát ellenségei is elismerték 1789 után (akik talán fő érvként használták fel ellene, ld. pl. Burke (1790), Lacqueur: IESS 1968.13.505), de még az olyan jakobinusok is, mint pl. Georg Forster (idézi Griewank 196. és kv. old.). Ezért a „nagy forradalmak” menetét néhány korlátozott aspektusuktól eltekintve ritkán lehetett előre megjósolni.

Óvatosan kell tehát kezelni a voluntarista vagy szubjektív elemek túlsúlyozását a forradalomban. Egy hasonlattal élve: a színészek nyilvánvaló fontossága a darab szempontjából (egyénilag vagy együttesen) nem jelenti azt, hogy ugyanakkor ők a dramaturgok, producerek és díszlettervezők is. A történész szemszögéből a forradalmárok szervezett erői és ezek stratégiája valóban másodrendű, kivéve néhány olyan speciális körülményt, amely legtöbbször akkor áll elő, mikor a forradalom már kormányzó hatalommá tette a forradalmárokat, vagy amikor a kettő egy és ugyanaz. De még ott is, ahol jelentős szervezett forradalmi mozgalmak léteznek (ami nem állt fenn több nagy forradalom, pl. a francia vagy a mexikói esetében), ezek ereje – ahogy Lenin látta is – ritkán elegendő ahhoz, hogy megszabják az események menetét, s eredményük abban áll, hogy a változó helyzetet a maguk javára tudják fordítani. A forradalom kitörésének alulról való megtervezésére tett kísérletek csaknem kivétel nélkül kudarcot vallottak. (A témát jól körbejárja J.W. Lewis szerk. 1974. Bevezető.)

Egy alább megjegyzendő példa kivételével az ún. „forradalmár népeség” (Zagorin 35) tanulmányozásának is korlátozottabb a jelentősége, mint ahogy azok képzelik, akik egyre inkább „ott keresik a forradalom valódi felteleteit, ahol azok a szereplőket közvetlenül érintik és motiválják” (Schwartz: Davies 1971, 132). Ezzel nem kívánjuk ennek jelentőségét tagadni, bár még akkor is kevés történeti értéke van azoknak a megközelítési módoknak, melyek a speciálisan „forradalmár viselkedést” vagy „forradalmár személyisé-

get” kutatják, ha nem mételeyzi őket az irodalomban régebben igencsak elterjedt feltevés, miszerint a forradalmárok természetüknél fogva eltérnek a személyiség és viselkedés normáitól. (Ezt a nézetet helyesen bírálja C. Johnson 1968, 75. és köv. old.) A hadsereghez és a háborúhoz hasonlóan a forradalmi mozgalmak és a forradalmak is kitermelnek meghatározható viselkedésrendszereket és többek között próbálják maguk köré gyűjteni azokat, akikre hatással vannak. A besorozott katonasággal vívott háborúkhöz hasonlóan azonban a forradalmakban sem szűkíthető ez a speciális viselkedési forma egyének meghatározott csoportjára. Nehéz a tömegek tényleges szereplését tanulmányozni ezekben a periódusokban, de Leninnek kétségtelenül igaza volt, amikor a tömegek közéleti tevékenységében bekövetkezett hatalmas robbanást a forradalmi helyzet jellemzőjének tekintette. Ilyen időkből az általában nem forradalmár szellemű emberek is forradalmárokká válnak. A német és orosz flottában 1914-ben alkalmazott módszerek a potenciális „rendzavarók” felkutatására értelmetlenekké váltak, mikor a „tengerész” és „forradalmár” szó szinte egymás szinonimája lett Kronstadtnál és Kielnél (Trockij 1936, 440. és köv. old.; Carsten 1972, 33).

A fenti érvek érvényesek nagyobb társadalmi csoportokra is, bár a politikai mozgalmakhoz való csatlakozást és a bennük való részvételt – pl. a választások során – döntően befolyásolja az egyes társadalmi osztályokhoz vagy csoportokhoz való tartozás. (Az adatok áttekintését ld. S.M. Lipset 1960.) A lényeg itt az a – nemcsak a baloldalra jellemző – feltételezés, hogy bármely osztály vagy csoport jellegéből és a társadalomban elfoglalt helyéből adódó politikai magatartása a „következetesen forradalmár”-tól a „megbízhatóan konzervatív”-ig terjedő skálán helyezhető el. A parasztokat a 19. századi konzervatívok az utóbbi szerepre kárhoztatták, 1945 után pedig gyakrabban az előbbi kategóriába sorolták, (ld. „Bauerngot”. Címszó. Handwörterbuch 1899, Wolf 1969.); a munkásokat a klasszikus marxizmus ide sorolta, a kritikusi oda (ld. Landsberger, Lipset és Solari 1967, Jean A. Meyer 1970). Az a tény viszont, hogy az egyes csoportok helye ezen a skálán bizonytalan és változó, elgondolkodtatja a történelmszt.

Ezek az eljárások valójában makro-társadalmi elemzéssel helyettesítik a forradalom specifikus problémáját, túlhangsúlyozzák a *struktúrát* és lebecsülik a *szituációt*. Az az általánosságban feltett kérdés, hogy egy bizonyos társadalmi csoport milyen típusú társadalmi–gazdasági rendet kíván, melyik egyeztethető össze érdekeivel és hosszú távon melyik felel meg neki, *nem* azonos azzal a kérdésfeltevéssel, hogy hogyan fog viselkedni ez a társadalmi csoport egy adott történelmi helyzetben, milyen szubjektív magatartást fog

zömében tanúsítani. Hasonló társadalmi helyzetű diákok csoportjai nemrég változtattak politikai magatartásukon több nyugati országban, vagy eltérő mértékig vettek részt a politikai megmozdulásokban, mint pl. Oroszországban 1905-ben és 1917-ben (Trockij 1973, 85. és köv. old., 101. és köv. old.; Trockij 1936, 1040). Vagy ugyanilyen megfontolások vezethetik például a szakképzett vasmunkásokat egyszer a mérsékelt irányzatok, másszor a forradalmi baloldal támogatása felé (Hinton 1973). A változatlan csoport-magatartás hatását módosítja az adott helyzet. A közönséges megélhetési kérdések által szított forrongások, melyek legtöbb résztveője nem szándékozott tudatosan és azonnal szembefordulni a rendszerrel (Thompson 1970), forradalom kiindulópontjává válhattak például 1917-ben. A struktúra és a szituáció kölcsönhatással van egymásra és meghatározza a döntéshozatal és cselekvés korlátait, de a cselekvés lehetőségeit elsősorban a szituáció dönti el. Ezen a ponton válik érdekessé azoknak az erőknek a vizsgálata, amelyek képesek mobilizálni, szervezni és cselekvésre bírni a politikailag döntő skálán mozgó embercsoportokat, bár ezt sem szabad izolálni, mint ahogy a társadalom újjáformálásának félelmetes eszköze, a forradalmi élcsapat, a párt tanulmányozásánál gyakran előfordul. Mégis az a helyzet, hogy ha néha léteznek és nemzeti méretekben irányítható forradalmi erők – mint például hosszúra nyúló gerillaharcok után –, a szituáció akkor is meghatározhatja, hogy ezek mit teygenek, hogyan döntsenek (mint pl. Európában 1943–45-ben).

IV.

Az előző generáció összehasonlító forradalomtörténései érthető okokból döntő mértékig a forradalmak okaira és a kitörésüket, sikerüket meghatározó körülményekre összpontosítottak. Ehhez a hatalmas irodalomhoz nem nagyon van hozzátennivaló, kivéve talán egy szkeptikus megjegyzést. Az általánosítások értékét egyrészt a mögöttük rejlő kérdések, másrészt az adja, hogy mennyiben tudnak felvilágosítást nyújtani konkrét esetekben, jelen esetben a forradalom ügyében. Az azon a feltevésen alapuló általánosítások, hogy a forradalom elsősorban a (nem kívánatos) bizonytalanság vagy belső ellentétek egyik formája (pl. Feierabend 1966; Gurr; Graham és Gurr 1969), csak a valószínű ellentétek feltételeit tárják fel. Azok a teoretikusok pedig, akik kizárólag a forradalmak kitörésének megjósolásával foglalkoznak – ami Davies (1962) engedelmeivel nem foglalkoztatta Lenint mindennek fölött (vö. Davies 1971, 9) – valószínűleg csak az okokra koncentrálnak és elvesztik érdeklődésüket, mikor egy forradalom már zajlik vagy éppen ki

sem tör. Az elvonatkoztatás egészen szélsőséges lehet, mint pl. a „relatív jogfosztottság” vagy a „J-görbék” tárgyalásánál (Davies 1962, 1969; Stone 1966, Gurr 1970), ami önmagában semmit nem mond a „jogfosztottság” okairól vagy a különböző csoportok (pl. a munkások és a középrétegek) jelentősen eltérő reakcióiról a jogfosztottságra ill. nélkülözésre az egyes történeti szituációkban, vagy reagálásuk eltérő következményeiről (pl. a fasizmus vagy a kommunizmus felé való fordulás (az 1920–30-as években). Az objektív történeti realitásokban gyökerező általánosítások, még az olyan nagyon elterjedtek is, mint a város–vidék kettősség, kevésbé valószínű, hogy ilyen hátrányoktól szenvedjenek, s ezért bizonyultak hasznosnak a marxista megközelítési módok (vö. Gramsci 1949 felhasználásával Tillynél 1974).

Az elemzések általában megpróbálnak különbséget tenni az „előfeltételek”, vagyis a forradalom kitörését (vagy sikerét) lehetővé tevő hosszútávú alapvető okok (Forster és Greene 13–17), valamint a folyamat „siettetői”, „a kitöréshez lendületet adó közvetlen, véletlenszerű tényezők” (Stone 1966) között, melyeket néha elengedhetetlennek tartanak (Johnson 1964). Akármilyen hasznos is ez a különbségtevés, három hátránya van. 1. Szinte azt feltételezi, hogy végsősoron egy forradalom sem elkerülhetetlen. Ha az lenne, másodlagos lenne az a kérdés, hogy milyen gyufa pottyant a puszkaporos hordóba. 2. A gyakorlatban ritkán lehet elkülöníteni az „előzményeket” és a „kiváltó okokat”, amennyiben a rendszeren belül felgyülemelő feszültségek (ld. Dahrendorf „gőzkazán”-analógiáját, amit joggal talál jobbnak Brinton „láz”-analógiájánál – vö. Dahrendorf 1961) termelhetnek ki bizonyos kiváltó okokat vagy siettetetik ezek kitermelődését (mint pl. a gazdasági válságok és a háborúk) és lehetővé teszik olyan helyzetek kialakulását, amikor a régi rendszerek politikailag sérülékenyekké válnak (pl. pénzügyi válságok). 3. Azok a kísérletek, melyek a forradalmak automatikus kiváltódásának modelljeit próbálják megszerkeszteni (Labrousse nyomán vagy más módon – Labrousse 1948), mégis elsiklanak a már említett strukturális, az események összejátszódásából adódó és a szituációs tényezők alapvető keveredése fölött. Bár ezek elkülönítése vezetett kiváló eredményekre is (pl. Stone 1972), vigyáznunk kell, hogy ne váljunk a merev elkülönítés áldozataivá.

Vizsgáljuk meg röviden ebben a szkeptikus megvilágításban a forradalom előzményeinek két aspektusát: a „történeti válságokat” és a „forradalmi helyzeteket”.

A történészek legalábbis Burckhardt óta (1929) ismerik a „történeti válság” fogalmát (R. Starn 1971), ami nemrég vonta magára a politikai tu-

dományokkal foglalkozók figyelmét is (IESS, 3, 510. és köv. old. Jänicke szerk. 1973 és az ott idézett irodalom), bár ők inkább „a döntés akut helyzeteire” koncentrálnak és nem a „hosszútávú, a rendszerből fakadó zavargásokra” (Jänicke 10–23). Érdekes lehet a közgazdászok számára is. A „régí rendszer válságának” fogalma mint ami a forradalmat megelőző és kitermelő, többé-kevésbé hosszú időszakot jelöli, ismerős a francia példa alapján (Mathiez 1921, I. fejezet 1.). Polgárjogot nyert az a szélesebb felfogás is, hogy a „világrendszer” válságait és forradalmait egészként kell vizsgálni (Godechot és Palmer 1955, Palmer 1959–64, Aston szerk. 1965.). Az „általános válság” fogalma – a újjástrukturálódás korszakáé egy rendszer fejlődésében – egyrészt a marxizmusból, másrészt a két világháború közötti válság nyomán kerülhetett be a történetírásba, mely utóbbi – talán Abelen át (1935) – „a feudalizmus általános válságáról” folytatott vitákhoz vezetett (IX, X. Int. Hist. Congr. I. 224. és köv. old., X. Int. Hist. Congr. VI. 950; Génicot: Camb. Ec. Hist. I.). Hamarosan feltárták az ilyen rendszerbeni válságnak a felkelésekkel való kapcsolatát is (Graus 1955, 565–70). Valóban: a „párhuzamosan zajló forradalmak” előfordulása (Merriman 1938) támogatta a vitatott 17. századi „általános válság” – felfogást. Az ilyen válságok Marx megfogalmazása szerint „a társadalmi forradalom korszakai” – bár ez a fogalom nagyon általános – és ennek megfelelően elemzett egyidejű törések.

Az egykorú forrongások tanulmányozása után túlságosan eltolódott az összehasonlító esettanulmányok irányába (P. Robertson 1960, Carsten 1972, Forster és Greene 1970), ami az esetek összehasonlíthatóságát tételezi fel és ezért analógiákat keres. Az angol forradalom, a Fronde és az 1640-es évek katalán, portugál, nápolyi forradalmainak összehasonlíthatósága azonban nemcsak e területek mint társadalmak és politikai struktúrák valamilyen feltételezett hasonlóságán alapszik és ezért nem lepődhetünk meg „a vizsgált események ... másoktól láthatóan teljesen elkülönülő, sajátos jellegén” (Forster és Greene 2.). Ugyanahhhoz a rendszerhez való tartozáson nyugszik, sebezhetőségük pedig egy ezt megzavaró tényező vagy a rendszer bizonyos általános „ellentmondásának” hatása, mely rendszer elemei különböző struktúrával, funkcióval és történelemmel rendelkezhetnek. Nincs eleve ok arra, hogy „polgári forradalmat” keressünk az 1640-es évek Franciaországában vagy Nápolyban, még ha úgy is hisszük, hogy az zajlott le ugyanakkor Angliában. Hasonlóképpen azt sincs eleve értelme feltételezni, hogy az európai gyarmati rendszerek összeomlásával politikailag függetlenné vált sok ország az anyaországtól való függésen kívül szükségszerűen másban is hasonló-

tott egymásra. Egy közös rendszerhez való tartozás valóban hajlamos kitermelni bizonyos, hasonló felépítésű összetevőket (pl. iparosodott kapitalista gazdaságot), bár mindig jelentékeny eltérésekkel, tehát nem egy szabványos összetevőtípust. Létrehozza viszont a zavargások közös tényezőit, az ezek iránti közös fogékonyságot és a kölcsönös érintkezés lehetőségét, ahonnan a felépítménybeli hasonlóságok eredhetnek. Ilyen például bizonyos ideológiai és programadó „modellek” (a „felvilágosodás”, a liberalizmus, a marxizmus, a képviselői alapuló demokrácia, a nacionalizmus, stb.) általános uralma egy adott időben, és a különösképpen hatásos forradalmak „demonstrációs” szerepe, amiért széles körben utánczókra találnak (pl. a francia és az orosz –, vagy amelyek – kedvező időpontban kirobbanván gyorsan elterjedhetnek nagy területeken (mint pl. Párizsból kiindulva 1848-ban) vagy távoli forradalmakat ösztönöznek a hírközlő szerveken át terjedő hatásukkal (ld. Diaz del Moral 1929/1967, 277. az orosz forradalom hatásáról Andalúziában). A hírközlés a legvalószínűtlenebbül köti össze a kortársakat (vö. az ír forradalom mint modell a burmai forradalmárok előtt 1930–31-ben: J. Badgley in J.W. Lewis 1974, 152; valamint a brit segítség modellje a II. világháború európai ellenállási mozgalmaiban, M.R.D. Foot: Elliott – Bateman et al. 1974, 185; a francia baloldali gondolkodás mint modell Új-Granadában, Urrutia. 1969, 17. és köv. old.).

Igy tehát az egyes modellek terjedése az ideológia útján, illetve erőszakos módszerekkel vagy azok nélkül jellemző egy rendszerre és ahol ez nincs meg, a közös problémák érzékelése önmagában valószínűleg nem elegendő egy ilyen rendszer létrehozására. Pl. Kína századunkban egy világrendszer része, ami – minden ellenkező érvelés ellenére (Adshead 1970) – nem így volt a 17. században. Az a vélemény is elhangozhat – akár a „modernizálás” hívei, akár a marxisták szájából többféle megfogalmazásban –, hogy a rendszer elemeinek fejlődése, bár látszólag egyenetlen, egyetlen cél felé, egy irányban halad, vagy legalábbis mindenképpen efelé tendál. A történészeknek nem szükséges megvitatni ezen állítások pozitívumait. Akár igazak, akár nem, az egyes elemek (nevezzük őket az egyszerűség kedvéért országoknak vagy országcsoportoknak) közötti tényleges strukturális, történeti és más különbségek a mai napig meghatározó szerepet játszanak.

Ettől függetlenül az „általános válság” fogalma hasznos emlékeztető arra, hogy az egyes forradalmak vagy más törések olyan *rendszereken* belül mennek végbe, melyek átélnek hullámvölgyeket, bukást és újjászerveződést, valamint ugyanakkor enyhíti azt a tendenciát, hogy elvont szinten általánosítsunk a forradalmakkal kapcsolatban, a konkrét elemzés szintjén pedig

esettanulmányok együttesére szűkíti a forradalmak tanulmányozását. Meg erősíti az „előfeltételek” és „kiváltó okok” elválaszthatóságával kapcsolatos kételyeket is. A világrendszer 1900-as évek elejétől tartó általános, hosszútávú válságán belül három nagy megrázkódtatást – illetve ilyen periódust –, különböztethetünk meg, melyek az egész rendszerre kiterjedtek és egyidejű kitorésekhez szolgáltatják az indítékot forradalmi vagy más módon: ezek a két világháború és az 1929–33-as válság. A „szikra-szerep” azonban nyilvánvalóan az egész rendszert átfogó „ellentmondás” terméke volt a gazdasági válság esetében és bizonyítható a világháború esetében is. Sőt, ebben a korszakban előfordultak egyidejű kitorések, szakadások a rendszerben ilyen nyilvánvaló többszörös indíték nélkül is vagy a láncreakció egyetlen eleme jelenlétében is: pl. a „hagyományos” félgymarmati monarchiák összeomlása 1905-ben és 1911-ben, lásd Perzsia, a török birodalom, Kína és – amennyiben ebbe a kategóriába tartozik – Oroszország, valamint talán az 1911-es mexikói forradalom is, a világméretű kapitalista terjeszkedés által okozott feszültségek hatására. Az egybeesést és a mögötte rejlő lényegét Lenin már 1908-ban kifejtette (Lenin 4, 297. és köv. old.).

A „társadalmi forradalom korszakának” mint egésznek a hasznos történeti elemzését gátolta nem marxista oldalról az, hogy a válságot nem ismerték el a rendszer egészét érintő válságnak és a belőle fakadó különböző kirobbanásokat a „modernizálódás” meglehetősen leegyszerűsített és egyirányú folyamata során véletlenszerűen bekövetkező eseményeknek látták, mely folyamat egy bizonyos forradalommentes „érettség” felé halad (vö. Rostow 1960, Lipset 1960, 13. fejezet). Marxista részről viszont valóban elismerték a világméretű válságperiódus létét és Lenin óta (vö. Meyer 1957, 12. fejezet) a „világforradalom” átfogó stratégiáját és várását jelentette. Bár ezen sohasem értettek egyetlen nagy hatalomátvételi epizódot (Marek 1966, 121. és köv. old.), az egyidejű drámai forrongások felgyülemlett történelmi tapasztalata a 19. század elejétől bizonyos pillanatokban szélsősége-sebb reményeket vagy félelmeket is táplált (vö. Kriegel és Salvadori: Agosti 1974). Másrészt az a meggyőződés, hogy bizonyos értelemben ez az átalakulás is egyirányú – a „szocializmus” felé mutat, amit mostanáig gyakran eléggé különösen határozta meg –, a forradalmárok túlzott belemélyedése a stratégiai számítgatásokba, valamint az örökös optimizmusuk ugyancsak elégtelenné tette a korszak legtöbb marxista elemzését. Ezért bár léteznek hasznos esettanulmánygyűjtemények a 20. század forradalmairól (Wolf 1969 Mexikó, Oroszország, Kína, Vietnam, Algéria, Kuba vonatkozásában; Dunn 1972 ugyanezekre és még Jugoszláviára és Törökországra; Leiden és Schmitt

1968 Mexikóra, Törökországra, Egyiptomra és Kubára) és léteznek kollektív tanulmányok más kirobbanásokról, mint pl. a fasizmus (Nolte 1965, 1966, *Journ. Contemp. Hist.* 1966; Woolf 1968), nagyon hasznos lenne a forradalom történései számára egy átfogó, analitikus tanulmány az egész válságperiódusról és annak töréseiről, kirobbanásairól, de ez talán még mindig nem megvalósítható.

A „forradalmi helyzet” úgy határozható meg mint egy hosszútávú, belső feszültségekkel teli rendszer rövidtávú válságainak az a változata, amely kedvező alkalmat ad a forradalmi kifejlésre. Léte tehát vitatható mindaddig, amíg a forradalom ténylegesen ki nem tör. (A tipikus nézeteket az 1943–45-ös Olaszország kapcsán ld. Kolko 1969, 436–8, Claudin 1972, II. 402. és köv. old., Del Carria 1970, II. XX. fejezet, Sereni 1971, Secchia 1971.) A fogalomból ered, hogy az ilyen helyzet felismerhető még a forradalom előtt vagy közben. A „forradalmi helyzet” tehát lehetőség és elemzése nem jövendölés. Klasszikus meghatározását Lenin adta meg és ez sűrítve a következőket tartalmazza: 1. „válság az uralkodó osztály politikájában, mely repedéseket okoz a rendszeren, s ezeken át előtör az elnyomott osztályok elégedetlensége és felháborodása”; 2. az alsóbb osztályok elégedetlenségének fokozódása és 3. „a tömegek aktivitásának jelentős növekedése” (Lenin 5, 174).*

Lenin elemzése így sem az „előfeltételekkel”, sem a „kiváltó okokkal” nem foglalkozik és azoknak a tévedésébe sem esik bele, akik Brinton (1938) és Gottschalk (1944) óta listákat állítgatnak össze a néha ködös, vegyes vagy tautológias (Zagorin 1973, 29; Chalmers Johnson 1968, 61) körülményekről, amelyek egybeesése feltehetően forradalmi helyzetet, sőt forradalmat hoz létre. Célja nem a forradalmi helyzet előrejelzése vagy akár előidézése volt (szkepticismusát ezzel kapcsolatban ld. Lenin 5, 145), hanem ennél szerényebb: tanítani akarta a bolsevikokat a lehetőségek kihasználására. Szerényége példa lehet a forradalom összehasonlító vizsgálatával foglalkozó kutatók előtt.

*Lenin később kissé, de nem jelentéktelenül megváltoztatta ezt a formulát: a) kihagyta az 1920-as változatban még szereplő „növekvő nyomort” (Marek 1966, III.); b) hangsúlyozta a munkásaktivisták szubjektív készségét és eltökéltségét a nagyjelentőségű változások létrehozására; c) hangsúlyozta a felsőbb osztályok körében bekövetkezett válság szükségességét a legelmaradottabb tömegek mozgósításához; d) aláhúzta egy olyan stratégia szükségességét, amely képes közömbösíteni a közbeeső osztályok „elkerülhetetlen ingadozását”, valamint e) leszögezte, hogy a régi rendszer fegyveres erőinél a széthullás jelentékeny jeleinek kell mutatkoznuk.

Érdekes módon ennek a jeles alkalmazott teoretikusnak a megfogalmazása nem sokat szerepel az irodalomban (vö. C. Johnson 1968, aki nem is hivatkozik rá, bár tárgyalja Lenint a „coup d’etat” stratégia címszó alatt, 158–9). Nem tételez fel egyirányú vagy automatikus kapcsolatot a szituáció és annak hosszútávú okai között, a mások által „előzményeknek” vagy „kiváltó okoknak” nevezett okok bármilyen kombinációját elfogadja, de mindenekelőtt kidomborítja a benne rejlő politikai elemet és egyszerre alkalmaz strukturális és szituációanalízist. A megállapítás magva a „felsőbb osztályok – nélkülözhetetlen – válságának” és a független történelmi cselekvés útjára vezetett tömegek felkelésének összejátszása, mindkettő szükségesség és összefonódó eleme. Mindegyik siettetheti a másikat vagy külön is előfordulhat, bár Lenin ez utóbbi lehetőséget szokatlanul tartja. (Ld. amikor a nép zöme kívülmarad a konfliktuson, mint pl. az angol forradalomban – vö. Stone 1972, 145 – vagy a legtöbb függetlenségért harcoló forradalom során Latin-Amerikában – vö. Lynch 1973, 340–1 –, ahol a „tömegek” kifejezés pusztán az aktív rétegeket jelenti.) Lenin hozzáteszi, hogy a két jelenség találkozása „nemcsak az egyes csoportok és pártok, hanem még az egyes osztályok akaratától is független” (u.o.). Ez azt sugallja, hogy a forradalmi helyzet nem olyan válság – legalábbis belülről nézve –, melyet céltudatos politika vagy „válságtáb” közben tarthat, mivel viszonylagos irányíthatatlanság jellemzi.

Nyilvánvaló, hogy nem minden ilyen helyzetnek lesz forradalmi végkifejlete. Tulajdonképpen a válságok számához képest kevés forradalom azt sugallja, hogy kicsi az esélye az ilyen végkifejletnek (vö. Gurr: Jänicke 1973). Visszamenőleg nem határozható meg, hogy milyen körülmények vezetnek forradalomhoz, hiszen már ismerjük a végeredményt. A „mi lett volna ha” jellegű gondolatok játékát azonban nem szabad összetéveszteni az alternatívák számbavételével. (vö. Hobsbawm 1974). Másrészt viszont a reális *kora-beli* becslések elemzése (pl. a forradalmi végkifejlet valószínűtlensége az iparosodott országokban az 1929–33-as válság következményeképpen, vagy a nem forradalmi kifejlet valószínűtlensége a cári Oroszországban) elősegítheti a történeti folyamatok megértését. Általánosabban fogalmazva: az „elvetéltnek” mondható forradalmi helyzetek összehasonlító vizsgálata pillanatnyilag hasznosabb lenne, mint a ténylegesen lezajlott forradalmakról készített további esettanulmányok sorozata.

V.

Nem kívánjuk most vizsgálni a forradalmak kitörés utáni politikai fejlődését vagy „szakaszait”, bár ez a fajta vizsgálódás teszi ki a téma történeti kutatásának zömét (pl. kb. 86 %-ot Furetnél és Richetnél 1973, kb. 80 %-ot Soboulnál 1962) és történt néhány kísérlet a legtöbbször ciklikus „szakaszok” megállapítására (Brinton 1938, Stone 1972, 20–22). Túl sok a változat ahhoz, hogy üres általánosításoknál többet lehessen nyújtani, bár megjegyezhetjük, hogy a „keleti” és a „nyugati” típus megkülönböztetése attól függően, hogy a hatalomátvétel korán vagy későn zajlik le (Huntington 1968), nem tűnik alapvetőnek. Hasznosabb lehetne a forradalom következményeinek összefüggéseivel foglalkozni, ebbe pedig beletartozik „befejeződésük” elemzése is.

A forradalmak lezárulása — úgy tűnik — sokkal kevésbé érdekli a mai kutatókat, mint a kezdetük, bár hatalmas az irodalma a kudarcot vallott vagy levert mozgalmaknak és rendszereknek is — pl. 1848 és 1918–19 —, ahol elkerülhetetlenül figyelembe kell venni bukásuk okait. Attól eltekintve, hogy a „kudarc” vizsgálata magával hozza a „siker” meghatározását is, a forradalmak végkifejletének kérdése nyitva marad. Nyilvánvalóan az államhatalom vagy más megfelelőjének létrehozása és fenntartása képezi a siker minimális feltételét, de a siker ennél több, hacsak a forradalom célja és funkciója nem egyszerűen az államhatalom létrehozása ott, ahol eddig még nem volt (pl. a nemzeti függetlenség esetében), vagy egy funkcionáló államhatalom helyreállítása az összeomlás korszaka után (mint talán a kínai dinasztiaváltságokkor). Nem szabad alábecsülnünk a forradalom illetően pusztán politikai eredményeit (vö. Dunn érveit 1972, 249 és Wilson szerk. 1974, 15 a „pártok” hasonló szerepéről „a vezetésben keletkezett űr” betöltésében), de ezek nyilvánvalóan nem merítik ki a kérdést.

A nagy forradalmak létrehoztak egy „új keretet”, amit a modern kor vonatkozásában úgy határoztunk meg mint az intézményes intézkedések meghatározott együttesét egy tényleges állam keretei között, mely a rendszert fenntartani és irányítani, ellenőrizni képes erőkre támaszkodik és belülről ad a rendszernek egy meghatározott jelleget, orientációt az állam erejének és erőforrásainak megfelelően. Az, hogy ezek a rendszerfenntartó erők milyen mértékig társadalmi, etnikai vagy más csoportok (pl. „osztályok”), intézmények (pl. hadsereg, pártok, stb.), melyek helyettesítik ezeket a csoportokat vagy közöttük laviroznak egyensúly esetén, illetve ha az osztályok gyengén fejlettek, és hogy milyen mértékben tekinthető osztálynak maga az intézményi elit, ideológiailag érzékeny és nagyon ellentmondásos kérdé-

sek. (Marxista elemzésre tett kísérletet egy konkrét esetben Abdel Malek 1968, Rodinson 1972, különösen a 623. és köv. old. Az ezzel kapcsolatos marxista felfogás átfogó vizsgálata még várat magára.) Természetüktől függetlenül a legelhúzódóbb átalakulások ott zajlanak, ahol a rendszerfenntartó erők egyik típusa sincs jelen hatékonyan a forradalom kezdetén, hanem mindkettő fokozatosan emelkedik a felszínre a régi rendszer romjain, mint pl. Kínában és Mexikóban.

Néhány sikeres forradalomból nem született domináns erő, orientáció vagy működőképes államgépezet vagy azért, mert az uralkodó csoportoknak nincs szüksége a nemzeti fejlődés állami politikájára, vagy mert az egyik erő sincsen döntő fölényben a többi fölött. Az első eset akkor következhet be, hogyha a forradalom leglényegesebb lépése negatív, pl. egy nem megfelelő (gyakran külföldi) politikai vagy társadalmi–gazdasági felépítmény felszámolása és úgy vélik, hogy más változásra nincs szükség. Az ilyen (rendesen régi típusú) helyzetekben az uralkodó osztály (pl. a földbirtokosság) megelégedhet a tényleges nemzeti anarchiával, ami egyes tagjai javát szolgálja; vagy – ami sokkal ritkább – egy paraszti vagy önálló kistermelő népesség csak azoknak a kizsákmányolóknak és elnyomóknak az eltávolítását igényli, akik nem illenek bele gazdasági életébe vagy közösségi szervezetébe (vö. Womack 1969, VIII. fejezet a morelosi rövidéletű parasztdemokráciáról). Állami szinten az eredmény általában az ismerős rendszerkarikatúrák létrejötte (pl. a 19. századi Latin-Amerika nagy részén vagy a függetlenség elnyerése utáni Görögországban), melyeket formális alkotmányos újítások, retorika, kevés társadalmi és gazdasági változás jellemez, valamint helyi jellegű politikai labilitás a vezető rétegekben, vagy akár az államok széttöredezése (mint pl. Nagy-Colombiában 1819–30 között és Közép-Amerikában 1821–39 között).

A második eset kompromisszumos megoldásokat vagy „befejezetlen forradalmakat” termel, pl. amikor nem lehet hatékony ellenőrzést kialakítani az agrárszektor fölött – lásd a Kemál alatti Törökországot (vö. Dunn 1972, R.D. Robinson 1963). Így például Bolíviában egyetlen forradalom utáni erő – még az újjáéledt hadsereg sem képes a politikai–gazdasági csoportok közötti manőverezésnél többre, s e csoportok egyike sem távolítható el a küzdőtérrel, de egyik sem képes – vagy pl. a parasztság nem is akar – szilárd hegemoniát kiépíteni akár egyedül, akár koalícióban másokkal. (Világos összefoglalót ad H.-J. Puhle 1970. A probléma forradalom előtti aspektusait ld. J. Lewis szerk. 1974.) Arra, ami a bolsevikoknak sikerült a NEP-korszakban és utána, egyetlen erő sem volt képes a bizonyos fokig hasonló

helyzetű Bolíviában 1952 után. A kompromisszumos megoldás nem szükségszerűen tökéletlen vagy csonka és így nem feltétlenül akadályos a fejlődés lényeges irányváltoztatásának, ha a tömegek előre meg nem jósolható és a forradalom megőrzése szempontjából általában szükséges mozgósítása során (vö. Bergeron 1968, 602) az egyik csoport hegemoniára tesz szert az alárendelt szerepet játszó szövetségesei fölött (vö. Jean A. Meyer 1970) vagy engedelményeket tud tenni nekik – pl. földreformot –, ami bár látszólag eltorzítja vagy lelassítja az új fejlődést (vö. Lefebvre 1932, Furet és Richet II. 1966, Chevalier 1967), nem akadályozza meg azt. Amint látni fogjuk, a „polgári” forradalmakhoz talán jobban illenek a kompromisszumos megoldások, történetileg azonban sokkal gyakoribbak más megoldásoknál még akkor is, ha elméletileg nem elfogadhatók. Az általános kollektivizálásról való lemondás Kelet-Európa nagy részének mezőgazdaságában az 1950-es évek közepétől talán ebben a fényben értékelendő.

Bármilyen jellegű is a forradalmi megoldás, eljön az idő, amikor a felfordulás átadja a helyét a forradalom utáni korszak történetének, optimális esetben az „új keretek” közötti fejlődésnek. Ezt az időpontot nehéz meghatározni, példa erre az a több eltérő dátum, mellyel a francia forradalom végét jelölik, elsősorban (különböző alapon) 1794 (Mathiez, Thompson, Goodwin, Sydenham) és 1799 (Lefebvre, Soboul, Furet és Richet). Ahol a forradalom célja pusztán negatív, ott elég egyszerűen a politikai események dátuma. Az ír forradalom a republikánusok vereségével „végződött” az 1922-es polgárháborúban, ami szentesítette az 1921-es szerződést. Bizonytalanabb a datálás, amikor egy forradalom azért „ér véget”, mert eléri azt a határt, ahol már nem képes biztosítani a változást a forradalom utáni erőviszonyokban, mint pl. Bolíviában valamikor 1952 és az 1964-es puccs között és Algériában talán már az 1960-as évek közepén. Mégis, annak ellenére, hogy a bolíviai puccs és Boumedienne ezredes győzelme Algériában világosan pontot tett a társadalmi–gazdasági kísérletezés korszakára és megnyitott egy újat – egyik esetben a megújuló politikai bizonytalanságát, a másikban pedig a megszilárdult kormányzást –, csak a történészek végső fegyvere, az utólagos betekintés az események mögé fogja lehetővé tenni számunkra, hogy megállapítsuk, „befejeződtek-e” ezek a forradalmak (ami nem valószínűtlen), bár ezt az állítást sokan tagadnák mindkét országban, még maga az algériai kormány is. Visszatekintve találkozunk azonban a forradalmi átalakulás hasonló határaival a múltban is, pl. Spanyolországban az 1820-as forradalom után, ami kialakított egy bizonyos társadalmi, gazdasági és intézményi rendszert, melyet a század hátralevő részében nem módosított lényegesen

semmiféle megingás vagy forrongás (Carr 1966; Fontana nézete (1971, 291.) – miszerint külföldi intervenció nélkül megvalósulhatott volna a polgári liberalizmus 1823-ban kétségesnek látszik.)

Még megoldhatatlanabb a probléma ott, ahol a forradalom történeti vívmányainak határa nem világos, azaz amikor egy forradalmi rezsim vagy folyamat története megszakítatlan vagy meghatározott irányba mutat, a hatalomátvételtől kiindulva előre. Vagy inkább attól a lényegesebb pillanattól, amikor már nem a rendszer fennmaradása a legfontosabb kérdés. Ilyen időszak pl. a polgárháború vége Oroszországban vagy Obregon győzelme Mexikóban. (Ezeknek a forradalmaknak a „lezárulását” következetesen datálja pl. W.H. Chamberlin 1935, R. Atkin 1969.) Ezen a ponton azonban mégsem szükségszerűen alakul ki az új társadalom és intézményeinek állandó szerkezete, sem pedig ezt követő fejlődésének tartós orientációja. Ahol ettől kezdve töretlen a politikai élet vonala, mint Oroszországban, Kinában vagy Kubában, az „új keretek” kialakítása az új rendszer történetébe ágyazva zajlik, azaz nagyon nagy mértékben annak politikája és intézményei keretében, bár nem minden intézmény egyformán jelentős. Az, hogy ez egy előre eltervezett, hosszútávú program megvalósítására tett kísérlet formáját ölti-e, a mi szempontunkból másodlagos. Meglehet, hogy az átalakulás tényleges formáját nagyrészt (Kubára vonatkozólag ld. Martinez – Alier 1972, 67–73, V. fejezet) vagy gyakorlati szempontból akár teljes mértékig is a forradalom utáni események határozzák meg (vö. Cumberland 1952 Mexikóról a Madero korszakban). De még az új keretek legjobban kézben tartott és „tervezett” konstrukcióiban is voltak olyan elemek, amelyeket visszatekintve jellemzőnek találunk – pl. Oroszországban a párt- és állami hatalom hatalmas, mindenre kiterjedő, a rendszer csúcsaira koncentrált ellenőrzése –, de eredetileg nem képezték részét a tervezők szándékainak (vö. Barfield 1971).

Bár valószínűleg nincs alapvető különbség egy folyamatosan fennálló forradalmi rezsim és egy elnyúló, meg-megszakadó folyamat (pl. a francia) között, a polgári liberális korszak forradalmi között (a 18–19. századiak és a 20. század eleje óta bekövetkezettek között) lehet ilyen eltérés. (Ha a korábbi forradalmakat is idesoroljuk, valószínűleg a meghatározást is módosítani kell.) Történetileg előfordulhat, hogy funkcionálisan eltérő jelenséget vizsgálunk.

Talán mégis lehetséges bizonyos egyetértés a polgári–liberális korszak forradalmi körül. Következményük az iparon alapuló gazdasági élet kapitalista útja felé való általános orientáció volt, a politikát meghatározó vagy hegemon csoport pedig (a hegemonia fogalmára ld. Gramsci 1971) leginkább a

vállalkozók valóságos „osztálya”, mivel az ilyenfajta gazdasági élet működése ilyen típusú egyénekre alapult, akármilyen is volt a szerepe az olyan tényezőknél, mint az állami védelem vagy támogatás (vö. Gerschenkron 1962, 21–22). Azok a kérdések, hogy mennyiben létezett már ekkorra ilyen osztály vagy elit, amely alkalmazkodott a követelményekhez, és milyen mértékig jöttek ezek létre és formálódtak tudatos csoportokká a forradalom során vagy után, csak a specifikus összefüggések tükrében válaszolhatók meg. Ugyanígy az is, hogy milyen mértékig számolták fel a régi rendszer uralkodó elitjét. Mivel a gazdasági élet és a „polgári társadalom” (Gramsci 1965, 481–2) működése eléggé független volt az államhatalomtól – bár olyan körülményekre támaszkodott, amiket csak az állam volt képes megteremteni – lehetőség volt egy állandó kettős hatalomra. Az is specifikus esettanulmányt tesz szükségessé (Vö. Angliáról Guttsman 1963, Vincent 1966), hogy mennyiben és mikor (ha egyáltalán) vette át ténylegesen a burzsoázia az uralom és adminisztráció szakképzett személyi állományának pozícióit. Ez a szakasz is megkövetelt egy sor intézményi intézkedést, ami szélesen értelmezve „liberálisnak” nevezhető (vö. Moore 1966, 429) a rendszert a kockázattól megvédő politikai korlátok között. Az ilyen társadalomnak megfelelő politikai rendszert – nagyrészt történeti okokból – általánosan azonosították a választáson alapuló rendszerrel. De bár a választójog és polgárjogok korlátlan kiterjesztését széles körökben a liberalizmus velejárójának tekintették (nem utolsósorban Tocqueville 1835 Preface), és a „polgári demokráciát” saját demokráciájuk előzményeként fogta fel a legtöbb szocialista, a klasszikus liberális–polgári korszakban politikailag kockázatosnak tekintették a tényleges demokratikus köztársaságot és így elég ritkán is fordult elő. Így amennyiben a „polgári társadalmat” forradalom hozza létre, meg lehet szerkeszteni ennek a forradalomnak és az ezt követő rendszernek ill. kereteknek az ideáltípusát, és a ténylegesen lezajlott eseményeket legalábbis gondolatilag össze lehet vele vetni. Azokat a forradalmakat, melyek más célt is kitűznek, mint a (kezdetben) kapitalista iparosítás, negatív fellegként kizárhatjuk a körből, mint pl. a karlista háborúkat (Carr 1966, 184–5) és átutalhatjuk a fait divers birodalmába (Hobsbawm 1959, Tilly: Wilson 1974, 284) vagy egyszerűen hozzácsatolhatjuk a fő folyamathoz (vö. Hertz–Eichenrode 1966).

A 20. század általános válságának idején lezajlott forradalmak olyan korszakhoz tartoznak, amikor a „nagy átalakulás” (Polányi 1944) nem tudott elsődlegesen (vagy egyáltalán) a liberális–polgári társadalom piacmechanizmusán keresztül működni. Még amennyiben ezek a forradalmak a régi

célt tűzték is maguk elé, azaz a műszaki–gazdasági növekedést mint a társadalmilag jótékony eredmények elsődleges forrását, így sem lehet őket egyetlen ideáltípus alapján megítélni; a marxisták is elvetették 1905 és 1917 között azt a nézetet, miszerint polgári–demokratikus forradalomnak kell megelőzni a polgárság utáni rendszer létrehozását célzó forradalmat. Ideológiai okok miatt nem valószínű, hogy egyetértés születik azok között, akik ezeket a forradalmakat iparosító és „modernizáló” átalakulásoknak tekintik burzsoázia nélkül, és akik némelyiket minőségileg új (szocialista) társadalmat létrehozó forradalomnak fogják föl. Sőt, a „gazdasági fejlődés” régi közös platformját is megkérdőjelezték nemrégiben a leggazdagabb országokban és valószínűleg a kínai forradalom erősen utopisztikusnak nevezett orientációja is aláasta (Meisner: Lewis 1974), valamint azok, akik ennek hatása alá kerültek. A korábbi korszakok iparosításellenes irányzatait egyszerűbb nem figyelembe venni (vö. Paniagna 1974).

Ezeknek a forradalmaknak, valamint a 20. század közepén létrejött különböző, vegyes típusú gazdasági egységeknek és rendszereknek a történeti megítélése ezért szokatlanul nehéz és még az a tény is komplikálja, hogy legtöbbjük gazdaságilag elmaradott vagy függő helyzetben lévő országban zajlott le. (vö. Geyer 1967). Csak három megállapítást tehetünk nyugodtan: 1. Néhány ilyen új rendszer, vagyis azok, melyek a parasztgazdaságokon kívül felszámolták a magánvállalkozást, nem tekinthetők semmilyen értelemben „kapitalistának” vagy „polgárinak”. 2. Zömükben a képviselői demokrácia politikai rendszere sem tartós, sem életképes nem volt. 3. Az intézményi és az állami, illetve állami és pártgépezet döntő szerepet játszott az új forradalmi rendszerek által vezetett országokban még akkor is, ha végül kapitalistának nevezhető útra tértek (pl. Mexikó). Ez nemcsak a gépezet irányító szerepére vagy gazdasági funkcióira vonatkozik, hanem arra a funkciójára is, mely során elősegíti egy új elit kialakulását, felszívja vagy kitermeli azt. Így ahol (bizonyos időre ?) az egész elit egyetlen szervezetbe tömörül, az összetételében bekövetkezett változásoknak nagyon nagy lesz a jelentősége (vö. a Szovjetunióról E.H. Carr 6, 177–230, Procacci 1974).

Politikailag minden forradalomnak szüksége van arra, hogy felszámolja vagy semlegesítse az őt megdönteni képes belső erőket (pl. a Cristero harcok az 1920-as években Mexikóban, vö. Jean A. Meyer 1974), és nem mondhatók „befejezettnek”, amíg ezt el nem érik. Valószínűleg azoknak az erőeknek is ez a sorsa, melyek nem egyeztethetők össze a forradalom történeti orientációjával (pl. az agrárszektor „megszelidítése”, amit Moore jegyez meg 1966, 429. és köv. old.). De mivel a liberális–kapitalista fejlődés foko-

zatosan átalakíthat, asszimilálhat vagy megbékíthet ezután más csoportokat is egy fejlett „nemzetállamon” belül, a gazdaság és a polgári társadalom nem tervezett illetve nem tervezhető működésén keresztül, a liberalizmus utáni forradalmaknak sokkal állandóbb intézményi és tervezett beavatkozással kell élniök. A bennük rejlő tartalmat nem hagyhatják magától kibomlani, hanem nyilvánvalóvá kell tenniök. A francia forradalom „jól megtette a magáét”, ha meg tudjuk mondani, melyik következménye maradt lényegében állandó vagy bizonyult visszafordíthatatlannak – pl. az állami adminisztráció intézményesített keretei, ahogyan azokat I. Napoleon kialakította, a tulajdon újraelosztása, valamint az alkotmányos, választási politikának az az eleme, ami 1815 után egyszer sem tűnik el szem elől. A 19. századi francia társadalomról alkotott véleményünk nem lenne alapvetően eltérő akkor sem, ha a rendszer még mindig XVIII. Lajos alkotmányán alapulna. De az orosz vagy a mexikói forradalomról alkotott véleményünk nagyon más lenne, ha nem követte volna őket a Sztálin, illetve Cardenas korszak vagy az ezeknek megfelelő időszakok. A nagy forradalmak mindkét típusa „befejezetlen”, amennyiben következményeik nemcsak egy sor intézményi változást jelentettek, hanem a fejlődés egy bizonyos irányát is, bár a „befejezetlenségüket” – amin az értendő, hogy nem érték el azt, amit bizonyos forradalmárok vártak tőlük – meg kell különböztetni attól a fajta „befejezetlenségtől”, hogy nem sikerült megvalósítani más hasonló forradalmak történeti vívmányait (vö. az olasz reneszánsz „rivoluzione mancata”-ként való értékelését Gramscinál 1949, Caracciolo szerk. 1963, Salomone 1970), és meg kell különböztetni a forradalomnak az előre meghatározott vagy kívánt útról való, valószínűleg elkerülhetetlen letérésétől – lásd pl. a parasztság forradalom alatti megerősödése által a francia kapitalista fejlődésre kényszerített korlátokat (Lefebvre 1933). És mindezeket el kell különíteni a már lezajlott forradalmak „mítoszától”, azaz szerepüktől a jövő politikai változásainak tárgyalásában (A. Gérard 1970, G. Haupt 1972, S. Ross 1972).

A liberális–polgári forradalmakról elmondható, hogy legtöbb értelemben egy kevésbé „befejezett” államban értek véget, mint a liberalizmus utániak. Amíg azonban egy választási–képviselési rendszernek mint a liberális piacgazdaság politikai megfelelőjének kidolgozása általában az ilyen forradalmak nyilvánvaló része, a liberalizmus utáni forradalmak politikai intézményei általában nem tudják intézményesíteni az alkú és a párbeszéd politikáját, bár általános (ahol szükséges) pl. a nemzeti csoportok közötti (pl. a Szovjetunióban és Jugoszláviában), valamint néha a forradalom utáni csoportosulások (nem egyenlő) tagjai közötti egyensúly intézményesítése (mint pl. a mexikói

Intézményes Forradalmi Párt esetében). A politika létezik, de gyakran teljesen a formális rendszeren kívül bontakozik ki a forradalom alatti viszonyokra emlékeztetve, azaz többé-kevésbé ellenállhatatlan erők és elmozdíthatatlan tárgyak összeütközésének és közvetlen kompromisszumainak sorozataként. (Bizonyos értelemben ennek a különleges esete a forradalom utáni „forradalmak” végtelen sorozatán át megvalósuló, időnként ismétlődő fejlődés kínai perspektívája.)

A pluralista „párbeszédet” végül is intézményesíthetik pl. egy testületi képviselőten alapuló rendszer keretében, mint pl. Mexikó (de vö. Gonzalez Casanova 1965, 2–3. fejezet a hivatalos nézettel ellentétes vélemény, amit ld. Cline 1962), vagy az intézményes csoportok küzdelme során, mint talán Kínában. Előfordulhat az is, hogy a de facto közvetlen cselekvés (aktív vagy passzív) fejleszthet ki a rendszert nem fenyegető formákat, mint talán Lengyelországban 1956 után. De amíg a polgári forradalom utáni forradalmaknak ki kellett dolgozniuk és építeniük a hatalom, a tervezés, a nemzeti fejlődés intézményeit, általában hagyták, hogy politikájuk önmagától dolgozódjon ki olyan folyamatok során, melyek jelentős mértékig hagyományosak és kidolgozatlanok (akár a hivatalos pártokon belül, akár kívül) – lásd pl. a bizonytalanságot a mexikói elnökjelöltek kiválasztásának „igazi” mechanizmusa körül.

Ezért a liberális–polgári forradalmak lezárulásának azt a pillanatot tekinthetjük, amikor megteremtődnek az egyének tevékenységén és szerveződésén keresztül megvalósuló, javarészt kötetlen fejlődés feltételei (ideértve talán a politikai mechanizmusokat is). A liberális korszak utáni forradalmak „lezárulása” pedig – akármilyen jellegűek is – valószínűleg akkor történik meg, amikor a közhatalom uralkodó intézményei teljes mértékig el tudják látni az új funkciókat, megfelelnek az új céloknak (ami nagy változásokat jelenthet pl. a forradalom előtt létrejött, de most kormányzóvá vált pártok vagy más intézmények esetében), és amikor a tervszerű és irányított fejlődés fő módszereit már feltárták – valószínűleg a kísérletezés és útkeresés közbeeső szakaszai után, mint pl. Oroszországban 1928 és a 30-as évek közepe között vagy Mexikóban 1934 és 1940 között.

Amikor – mint ebben a két esetben – a forradalom utáni korszak viszonylag hosszú és ez alatt az idő alatt az ország alaposan átalakul, általában nem merül már fel az a kérdés, hogy a forradalom zárult-e le vagy csak annak egyik szakasza. 1974 Mexikója túlságosan különbözik 1910 vagy akár 1930 Mexikójától ahhoz, hogy egy eljövendő forradalom – az ideológia szintjét kivéve – a Porfiric Diaz megdöntésével kezdődött forradalom folytatásának lenne felfogható.

Két másik tapasztalati, bár nem mindenütt alkalmazható kritérium is segíthet meghatározni a „forradalmi éra” időtartamát. Ahol a forradalom nagymérvű széthulláshoz vezetett, az az időpont segíthet az átmenet datálásában, amikor ezen már túljutottak, pl. amikor a lakosság és a termelés eléri a forradalom előtti szintet. Mexikóban a lakosság – úgy tűnik – 1930 és 1940 között egészült ki. Ez a kritérium azonban szerencsére nem mindenütt alkalmazható. Kiegészítő demográfiai kritérium a „forradalom gyermekei” első felnőtt generációjának kiemelkedése, akiknek a nevelése és pályafutása már teljesen az új rendszerhez kapcsolódik. Ez nyilvánvalóan azokban az esetekben fontos, ahol az új rendszer teljes eltcserét hajtott végre, mint pl. az orosz „tisztogatások” és (feltehetőleg) a kínai kulturális forradalom. Mindkettő körülbelül húsz évvel a hatalomátvétel után zajlott le. Az ilyen őrségváltás nem korlátozódik a forradalmi rendszerekre, hanem szokatlanul fontos szerepet játszhat néhány olyan 20. századi forradalomban is, melyek esetében a forradalom utáni mozgalmak által végrehajtandó alapvető szerepcserékre van szükség olyan körökben, amelyeket eredetileg más szerepre toboroztak és más körülmények között.

VI.

Végül egy rövid utolsó kérdés. Amennyiben elképzelhető a választás, mi a különbség aközött, hogy a „társadalmi forradalom korszakának” egy átalakulása forradalom útján valósul meg vagy másképpen? A legátfogóbb és legmesszebbre mutató intézkedéseket hozták az intézményrendszer, illetve a politika megváltoztatására rendeleti úton, felülről is, beiktatott uralkodók, hódítók vagy forradalom utáni kormányok. (Az, hogy forradalom nélkül ez nem valószínű, az más kérdés.) Az, hogy a forradalom által bevezetett változások valószínűleg radikálisabbak és (kezdetben) kevésbé irányíthatók, nem bizonyítja azt, hogy a forradalom nélkülözhetetlen. Másrészt a forradalmak szubjektív hatása a résztvevőkre olyan mély lehet, hogy egész értékrendeket változtathat meg és tömegeket mozgathat meg új célok és feladatok teljesítésére, amelyek másként nem kivihetők (Wertheim 220, vö. még Lipset és Solari 1967, 37, 40). Tulajdonképpen korunkban a mobilizáció olyan hagyományos formái is, mint a vallási és katonai (vö. Nettle 1967, 125) afelé tendálnak, hogy – mint pl. a nacionalizmus esetében – a forradalmi mobilizációval olvadjanak össze, vagy annak módszereit alkalmazzák. Ez azt sugallja, hogy a tömegek részvétele által jellemzett, vagy az aktív részvételt és a struktúra, valamint a célok drasztikus megváltoztatását igénylő társadal-

makban a forradalom nem csupán egyik eszköz a többi között az ilyen törések előidézésére, hanem bizonyos okok miatt ez felel meg egyedül a cél-
nak. Ezen a ponton esik egybe a forradalmaknak mint a történeti átalaku-
lás elemeinek, valamint a forradalmár személyiségeknek és forradalmi moz-
galmaknak – azaz ezek résztvevőinek – a vizsgálata. Talán ez az egyetlen
pont, amikor ez szükségszerűen van így.

A forradalmak, az aktivista káderek vékony rétegeitől eltekintve, sok esetben nyilvánvalóan nem gyakorolnak tartósan mély hatást – nem mindig alakul ki az utopisztikus vagy évezredes hit a totális átalakulás lehe-
tőségében, sőt aktualitásában (Hobsbawm 1959, 4. fejezet) – vagy pedig ez a lakosság bizonyos rétegeire korlátozódik, illetve eleve rövidéletű. A forra-
dalom utáni fejlemények is elkerülhetetlenül rutinná teszik ezeket a hatáso-
kat és intézményesítik őket, ha egyáltalán nem válik belőlük pusztá szónoki
fogás az évfordulók ünnepein. Történeti vizsgálódást igényel, hogy mi-
lyen mértékig változik meg az értékrend és mobilizálódnak a tömegek – s
ez mennyire tartós –, főleg ha az utopisztikusabb várakozásokról kiderül,
hogy megvalósíthatatlanok. A korábbi korszakokban találkozhatunk kísér-
letekkel a tartós eredmények biztosítására vagy legalábbis periodikus felélesz-
tésükre, mint pl. Kínában. Ezeknek a kutatásoknak nem feltétlenül abból a
meggyőződésből kell kiindulniuk, hogy megvalósíthatók az aktív forradal-
márokat és néha egész népeket lelkesítő utopisztikus remények. Ezeken ke-
resztül olyan változások érhetők el, amik nem kevésbé jelentősek történeti-
leg amiatt, hogy nem úgy valósultak meg, ahogyan elképzelték és remélték
azok, akik nekivágtak a forradalomnak.

Irodalom

- Abdel Malek, Anouar: Egypt, Military Society, 1968
 Abel, Wilhelm: Die Wüstungen I. ausgehenden Mittelalters (2 ed. 1955) General
 Adshead, S.A.M.: The XVII Crisis in China (*France-Asie* XXIV, 202–203, 1970
 251ff)
 Agosti, A. ed.: Problemi di Storia dell Internazionale Comunista, 1974
 Anweiler, O.: Die Rätebewegung in Russland 1905–1921, 1958
 Aston, Trevor ed.: Crisis in Europe 1560–1660, 1965
 Atkin, Ronald: Revolution in Mexico 1910–1920, 1969
 Badgley, John: Burmese Communist Schisms (see J. W. Lewis ed 1974)
 Bahne, Siegfried: Trotzismus in Geschichte u. Gegenwart (*Vierteljahrshefte f. Zeitge-
 schichte* 15, 1967, 56 ff.)
 Barfield R.: Lenin's Utopianism: State and Revolution (*Slavic Rev.* 30/1 1971, 45ff
 Baumann Z.: Social Dissent in East European Politics (*Archives Eur. de Sociologie*
 12/1, 1971).

- Bergeron, L.: Une relecture ... de la Révolution française (*Annales ESC*, 23/3, 1968 595ff)
- v. Beyme, K. ed.: Empirische Revolutionsforschung, 1973.
- Bowden, Tom: Ireland background to violence; decay of control; the impact of terror (see Elliott–Bateman ed. 1974)
- Brinton, Crane: *The Anatomy of Revolution*, 1965 ed.
- Burckhardt, Jakob: 'Die geschichtlichen Krisen' in *Weltgeschichtliche Betrachtungen* (Gesamtausgabe VII, 1929)
- Burke, Edmund, *Reflections on the Revolution in France*, 1790, 1793.
- Calvert, Peter: *Revolution*, 1970 a
- Calvert, Peter: *A Study of Revolution*, 1970 b
- Caracciolo, Alberto ed.: *La formazione dell'Italia industriale*, 1963
- Carr, E.H.: *A History of Soviet Russia*, 1950
- Carr, Raymond: *Spain 1808–1939*, 1966
- Carsten, F.L.: *Revolution in Central Europe 1918–1919*, 1972
- Chamberlin W.H.: *The Russian Revolution 1917–1921*, 2 vols 1935
- Chevalier, François: *The Ejido and Political Stability in Mexico* (see Veliz ed 1967)
- Claudin, Fernando: *La crise du mouvement communiste*, 2 vols. 1972
- Cline, Howard F.: *Mexico: Revolution to Evolution 1950–1960*, 1962
- Cobb, Richard: *The Police and the People: French Popular Protest 1789–1820*, 1970
- Cordova, Arnaldo: *La formacion del poder politico en México* 1972
- Cumberland, Charles C.: *Mexican Revolution: Genesis under Madero*, 1952
- Cuoco, Vincenzo: *Saggio storico sulla rivoluzione napoletana nel 1799*, ed. F. Nicolini, 1929
- Dahrendorf, Ralf: Über einige Probleme der soziologischen Theorie der Revolution (*Archives Eur. de Sociologie* 2,1 1961, 153ff.)
- Davies, James C.: *Toward a Theory of Revolution* (*Amer. Soc. Rev.* 27, Feb 1962, 1ff)
- Davies, James C. ed.: *When Men Revolt and Why: A Reader in Political Violence and Revolution*, 1971
- Davies, James C.: *The J-Curve ...* (See Graham and Gurr ed. 1969)
- Daumard, Adeline: *La bourgeoisie de Paris au XIX siecle*, 1970
- Debray, Régis: *Révolution dans la révolution? Lutte armée et lutte politique en Amérique Latine*, 1967
- Del Carria, Renzo: *Proletari senza Rivoluzione*, 2 vols 1970
- Diaz del Moral, Juan: *Historia de las agitaciones campesinas andaluzas-Cordoba*, 1967 ed.
- Dunn, John: *Modern Revolutions*, 1972
- Eckstein, Harry: ed.: *Internal War*, 1964
- Eckstein, Harry: *Towards an Etiology of Internal Wars* (*History and Theory*, 4,2 1965 133ff.
- Elliott-Batemann, Michael ed.: *Revolt to Revolution: Studies in the 19th and 20th century European experience*, 1974
- Feierabend, Ivo K. and Rosalind L.: *Agressive behavior within polities, 1948–1962: A crossnational study* (*Journal of Conflict Resolution* X, 1966, 249 ff.)
- Feierband, Ivo K. and Rosalind L.: *Social change and political violence: cross-national patterns* (see Graham and Gurr ed. 1969)

- Ferro, Marc: *La révolution de 1917: la chute du tsarisme et les origines d'octobre*, 1967
- Fontana, Josep: *La quiebra de la monarchia absoluta 1814–1820*, 1971
- Foot, M.R.D.: *Revolt, rebellion, revolution, civil war: the Irish experience* (see Elliott-Bateman ed. 1974)
- Forster, Robert and Greene, Jack P. ed.: *Preconditions of Revolution in Early Modern Europe*, 1970
- Furet, Francois and Richet, Denis: *La Révolution*, 2 vols 1965, 1966
- Furet, Francois and Richet, Denis: *La Révolution française*, 1973
- Galtung, Johann: *Eine strukturelle Theorie der Revolution* (see Jänicke ed 1973)
- Geiss, Immanuel and Tamchina, Rainer ed.: *Ansichten einer künftigen Geschichtswissenschaft 2: Revolution – ein historischer Längsschnitt*, 1974
- Génicot, L.: *Crisis: from the Middle Ages to Modern Times* (*Camb. Econ. Hist.* I 2 ed.)
- Gérard, Alice: *La révolution française, mythes et interpretations 1789–1970*, 1970.
- Gerschenkron, Alexander: *Economic Backwardness in Historical Perspective*, 1962
- Geyer, Dietrich: *Die russische Revolution als zeitgeschichtliches Problem* (*Vierteljahrshefte f. Zeitgeschichte* 16, 1967. 36ff)
- Gonzales Casanova, Pablo: *La democracia en México*, 1965
- Gonzales, Luis: *Pueblo en vilo, microhistoria de San José de Gracia*, 1968
- Goodwin, A.: *The French Revolution*, 1956 ed.
- Gottschalk, Louis: *The Causes of Revolution* (*Amer. Journ. of Sociol.* I, 1944, 1ff.)
- Graham, Hugh Davis and Gurr, Ted Robert eds: *Violence in America: Historical and comparative perspectives. A report submitted to the National Commission on the Causes and Prevention of Violence* 1969
- Gramsci, Antonio: *Il Risorgimento*, 1949
- Gramsci, Antonio: *Lettere dal Carcere*, ed. S. Caprioglio and E. Fubini, 1965
- Gramsci, Antonio: *Selections from the Prison Notebooks*, ed. Quintin Hoare and Geoffrey Nowell-Smith, US edn 1971
- Graus, F.: *Die erste Krise des Feudalismus* (*Zeitschr. f. Geschichtswissenschaft* III, 4, 1955.)
- Griewank, Karl: *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff*, 1969 edn.
- Gurr, Ted Robert: *Why Men Rebel*, 1970
- Gurr, Ted Robert: *Vergleichende Analyse von Krisen und Rebellionen* (see Jänicke ed. 1973)
- Guttsman, W.: *The British Political Elite*, 1968 edn.
- Handwörterbuch d. Staatswissenschaften*, 2d ed 1899: art: Bauerngut u. Bauernstand II,
- Haupt, Georges: *La Commune comme symbole et comme exemple* (*Le Mouvement Social* 79, Apr-June 1972, 205ff)
- Hertz-Eichenrode, D.: *Marx über das Bauerntum und die Bündnisfrage* (*Int. Rev. of Social History* XI, 1966, 382ff.)
- Heuss, A.: *Das Revolutionsproblem im Spiegel der antiken Geschichte* (*Hist. Zeitschr.* 216, 1973, 1ff).
- Hinton, James: *The First Shop Stewards' Movement* 1973
- Hobsbawm, E.J.: *Primitive Rebels*, 1959 (1971 edn.)
- Hobsbawm, E.J.: *Revolutionaries*, 1973
- Hobsbawm, E.J.: *Labor History and Ideology* (*Journ. of Social Hist.* 7/4, 1974, 371ff)
- Hufton, Olwen: *Women in Revolution 1789–1796* (*Past and Present* 53, 1971, 90ff)

- Huntington, Samuel: *Political Order in Changing Societies*, 1968
- IX. International Congress of Historical Sciences, 1950 vol I Rapports
- X. International Congress of Historical Sciences, 1955 Relazioni vol V Storia Contemporanea
- X. International Congress of Historical Sciences, 1955 vol VI: Relazioni generali e supplementi.
- IESS: *International Encyclopedia of Social Sciences*, 1968
- Jänicke, Martin ed.: *Herrschaft und Krise: Beiträge zur politikwissenschaftlichen Krisenforschung*, 1973
- Jänicke, Martin: *Krisenbegriff und Krisenforschung* (in Jänicke ed. 1973)
- Johnson, Chalmers: *Revolution and the Social System*, 1964
- Johnson, Chalmers: *Revolutionary Change* (Engl. ed.) 1968
- Journal of Contemporary History* I, 1, 1966: International Fascism
- Krikham, James F., Levy, Sheldon G., Crotty, William J. eds: *Assassination and Political Violence. A Report to the National Commission the the Causes and Prevention of Violence*, 1970
- Kolko, Gabriel: *The Politics of War: Allied diplomacy and the world crisis of 1943–45*, (Engl. edn) 1969
- Koselleck, R.: *Der neuzeitliche Revolutionsbegriff als geschichtliche Kategorie* (in *Studium Generale*, 1969)
- Kossok M. ed.: *Studien über die Revolution*, 1971 edn.
- Kriegel, Annie: *La crisi rivoluzionaria 1919–20: ipotesi per la costruzione di un modello* (see Agosti 1974)
- Kuusinen O. ed.: *Fundamentals of Marxism–Leninism*, 1961
- Labrousse, E.: *Comment naissent les révolutions* (Actes du Congres Hist. du Centenaire de la Rév. de 1848, 1948)
- Landsberger, Henry ed.: *Rural Protest: Peasant Movements and Social Change*, 1974
- Landsberger, Henry: *The Labor Elite: Is It Revolutionary?* (see Lipset and Solari 1967)
- Langer, William, L.: *Political and Social upheaval 1832–1852*, 1969
- Lacqueur, Walter: *Revolution* (in IESS 1968)
- Lefebvre, Georges: *The Great Fear of 1789*, Engl. trs. 1973
- Lefebvre, Georges: *La Révolution française et les paysans 1933* (in *Etudes sur la Révolution française*, 1954)
- Lefebvre, Georges: *La Révolution Française*, 1963 edn.
- Leiden, Carl and Schmitt, Karl M.: *The Politics of Violence: Revolution in the Modern World*, 1968
- Leites, N. and Wolff, Charles Jr.: *Rebellion and Authority*, 1970
- Lenin, V.I.: *Selected Works* (London n.d. 12 vols). Cited as Lenin 4,5.
- Lenk, Kurt: *Theorien der Revolution*, 1973
- Lewis, John Wilson ed.: *Peasant Rebellion and Communist Revolution in Asia*, 1974
- Lichtheim, George: *Europe in the Twentieth Century*, 1972
- Lieuwen, Edwin: *Arms and Politics in Latin America*, 1961 edn.
- Lipset, S.M.: *Political Man: The Social Bases of Politics*, 1960
- Lipset, S.M. and Solari, Aldo eds: *Elites in Latin America*, 1967
- Lynch, John: *The Spanish American Revolutions*, 1973
- Mao-Tse-Tung: *Selected Works III*, 1954

- Malefakis, Edward E.: Agrarian Reform and Peasant Revolution in Spain: Origins of the Civil War, 1970
- Marek, Franz: Philosophie der Weltrevolution. Beitrag zu einer Anthologie der Revolutionstheorien, 1966
- Martinez-Alier, Juan and Verena: Cuba: economia y sociedad (Paris) 1972
- Marx, Karl, Preface to a Critique of Political Economy, 1859
- Mathiez, Albert: La Révolution Française, 1921
- Mayer, Arno: Dynamics of Counterrevolution in Europe 1870–1956, 1971
- Meisner, Maurice: Utopian Socialist Themes in Maoism (see Lewis, John W. 1974)
- Merriman, R.B.: Six Contemporaneous Revolutions, 1938
- Meyer, Alfred: G. Leninism, 1957
- Meyer, Jean A.: Les ouvriers dans la révolution mexicaine: Les Bataillons Rouges (Annales ESC 25/1 1970, 30 ff)
- Meyer, Jean A.: La cristiada, 3 vols, 1974
- Moore, Barrington, Jr.: Social Origins of Dictatorship and Democracy. Lord and Peasant in the Making of the Modern World, 1966
- Moore, Barrington, Jr.: Reflections on the Causes of Human Misery, 1972
- Nettl, J.P.: Political Mobilization: A Sociological Analysis of Methods and Concepts, 1967
- Nolte, Ernst: Die faschistischen Bewegungen, 1966
- Nolte, Ernst: Three Faces of Fascism, 1965
- Palmer, R.R.: The Age of Democratic Revolution, 2 vols 1959–64.
- Palmer, R.R.: and Godechot, J.: Le probleme de l'Atlantique du XVIII au XXe siecle (X. International Congress of Hist. Sciences V.)
- Paniagua Fuentes, Xavier: La ideologia económica de los anarquistas en Cataluna y el País Valenciano (*Saitabi, Revista de la Facultad de Filosofia y Letras de la Universidad de Valencia* XXIV, 1974, 151ff)
- Papcke, Sven: Progressive Gewalt: Studien zum sozialen Widerstandrecht, 1973
- Perrot, Michelle: Les Ouvriers en Grève (France 1871–1890) 2 vols, 1971, 1974
- Pietsch, Walter: Revolution und Staat, 1969
- Pike, Douglas: Viet Cong: The Organization and Techniques of the National Liberation Front of South Vietnam, 1966
- Polanyi, Karl: The Great Transformation, 1944
- Procacci, Giuliano: Il Partito nel sistema sovietico 1917–1945 (*Critica Marxista*)
- Puhle, H.-J.: Tradition and Reformpolitik in Bolivien (Forschungsinstitut der Friedrich-Ebert-Stiftung, Vierteljahresberichte, Sonderheft 5, 1970)
- Pye, Lucian (ed): Crises and Sequences in Political Development, 1971
- Rigby, T.H.: The First Proletarian Government (*British Jnl. of Pol. Sci.* 4/1)
- Roberts, P.C.: „War Communism“: A Re-examination (*Slavic Rev.* 29/2 1970, 238ff)
- Robertson, Priscilla: Revolution of 1848: A Social History, 1952
- Robinson, R.D.: The First Turkish Republic: a case study in national development, 1963
- Rodinson, Maxime: Marxisme et Monde Musulman, 1972
- Ross, S.R.: ed. Ha Muerto la Revolución Mexicana? Balance y Epilogo II, 1972
- Rostow, W.W.: The Stages of Economic Growth, 1960
- Rougerie, J.: Paris Libre 1877, 1971

- Rudé, George: *The Crowd in the French Revolution*, 1959
- Rudé, George: *The Crowd in History 1730–1848*, 1964
- Salomone, A.W.: *The Risorgimento and the Political Myth of 'The Revolution that Failed'* (in A.W. Salomone ed. *Italy from the Risorgimento to Fascism*, 1970)
- Salvadori, Massimo L.: *Rivoluzione e conservazione nella crisi del 1919–1920* (see Agosti 1974)
- Schram, Stuart: *Mao-Tse-Tung*, (Engl. edn) 1966
- Schram, Stuart: *Political Thought of Mao Tse-Tung*, 1969
- Schwartz, Some Dynamics of revolutionary behavior (see Davies J.C. ed 1971)
- Secchia, Pietro: *La resistenza: grandezza e limiti oggettivi* (*Rinascita* 19.2. 1971)
- Sentou, Jean: *Fortune et groupes sociaux a Toulouse sous la Révolution (1789–1799)*, 1969
- Sentou, Jean: *La fortune immobilière des Toulousains et la Révolution Française*, 1970
- Sereni, Emilio: *La scelta del 1943–'45* (*Rinascita* 29.1.1971)
- Shorter E. and Tilly, C.: *Strikes in France 1830–1968*, 1974
- Soboul, Albert: *The Parisian Sansculottes and the French Revolution*, 1964
- Soboul, Albert: *Précis d'histoire de la Révolution française*, 1962
- Sorel, Albert: *L'Europe et la Révolution Française I, Les Moeurs Politiques et les Traditions*, 1908 edn
- Sorokin, Pitirim: *Social and Cultural Dynamics III*, 1937–41
- Staermann, E.M.: *Progressive und reaktionäre Klassen im spätrömischen Kaiserreich* (see Kossok, M. ed)
- Starn, R.: *Historians and „Crisis“* (*Past and Present* 52, 1971, 3ff)
- Stone, Lawrence: *Theories of Revolution* (*World Politics* XVIII, 1966)
- Stone, Lawrence: *The causes of the English Revolution 1529–1642*, 1972
- Sydenham, J.: *The French Revolution*, 1965
- Thompson, E.P.: *The Moral Economy of the English Crowd in the Eighteenth Century* (*Past and Present*, 50 1970)
- Thompson, J.M.: *The French Revolution*, 1944
- Tilly, Charles: *Collective Violence in European Perspective* (see Graham and Gurr ed. 1969)
- Tilly, Charles: *The Changing Place of Collective Violence* (in Melvin Richter ed. *Essays in Social and Political History*, 1970)
- Tilly, Charles: *Town and Country in Revolution* (see Lewis, John W. ed. 1974)
- Tilly, Charles, Louise, Richard: *The Rebellious Century* (forthcoming)
- Tocqueville, Alexis de: *Democracy in America*, 1835
- Tocqueville, Alexis de: *Memoirs, Letters and Remains of Alexis de Tocqueville, I*, 1861
- Trotsky, Leon: 1905 (Engl. 1973 edn)
- Trotsky, Leon: *The History of the Russian Revolution* (Engl. edn. 1936)
- Tudesq, A.J.: *Les grands notables en France 1840–1849*, 2 vols 1964
- Urrutia, Miguel: *The Development of the Colombian Labor Movement*, 1969
- Vernon, Raymond: *The Dilemma of Mexico's Development*, 1963
- Vincent, J.R.: *The Formation of the British Liberal Party 1857–1868*, 1966
- Veliz, Oauldio ed: *The Politics of Conformity in Latin America*, 1967
- Weiner, Myron ed.: *Modernization: The dynamics of growth*, 1966
- Wertheim, W.F.: *Evolution and Revolution: The rising waves of emancipation*, 1974

- Wolf, Eric R.: *Peasant Wars of the Twentieth Century* (Engl. edn) 1971
- Womack, John R.: *Zapata and the Mexican Revolution*, 1969
- Woolf, Stuart J. ed.: *European Fascism*, 1968
- Zagorin, Perez: *Theories of Revolution in Contemporary Historiography* (*Pol. Sci. Quarterly* LXXXVIII, 1, 1973, 23ff)
- Zeldin, Theodore: *France 1848–1945*, I, 1973